

ВСТУПНІ УВАГИ

Занепад міщанського руху. В попередній книжці я зібрав усе яскравіше, що може характеризувати той громадський, церковний і письменський рух, що його в сумі назвав я свого часу нашим першим відродженням, — як предотечу другого, глибшого й сильнішого відродження XIX віку, і ця назва за ним все більше закріплюється. Я старався вияснити доволі складну динаміку цього руху. Вказав, що під впливами реформаційних течій, що, почавши від другої половини XIII в. (бичівники 1261 р.), все частіше вдарили своїми хвилями о наші краї від заходу і полудня, від країв німецьких і чеських, від Болгарії й Атосу, мусіла будитися релігійно-моральна і соціально-політична думка нашого громадянства. Під впливами цієї реформаційної ідеології — бичівників, богумилів, гуситів, нарешті — німецьких протестантів та взірців їх організацій, з одної сторони, під враженням польсько-католицького натиску на руську віру й національність, її економічний і політичний стан посідання (всіх тих законодавчих і фактичних обмежень і відтискань від усякого джерела заробкувань) — з другого боку, в різних соціальних верствах починається самоорганізація охорони. Вона виявляється в протектораті над руською церквою, школою, письменством, в організованих виступах в її обороні, в підвищенні громадської ініціативи і національної свідомості; у витворенні поняття “Русі” не тільки як національної чи релігійної стихії, але громадського тіла, “Річи Посполитої Народу Руського” (як висловлюється “Пересторога”) — в протиставленні Річі Посполитій Польській. Руська віра, руська церква і руське письменство — її критерій, її цемент, її гасло. Під цим гаслом проходить громадський, національний (культурний, соціальний і політичний) рух, виявляючись у цьому моменті — незмірно цікавому власне з цього громадського, національного — далеко більше, ніж з чисто літературного погляду. Західноукраїнське міщанство з львівською “Руською вулицею” на чолі відіграло тут роль підойми, двигача, завдяки невеликій, беручи реально, але незвичайно сильній у своїх моральних психологічних наслідках акумуляції сил, витворе-

ній сприятливою економічною кон'юнктурою другої половини XV і першої половини XVI в. Перспективи здавалися дуже широкими, можливості майже безмежними: львівська громада не тільки об'єднувала під своєю гегемонією менші міщанські громади Західної України в системі братств, але фактично рушила і сподівалась, очевидно, рушати більш інертними, хоча й ієрархічно вище поставленими українськими верствами: шляхтою, магнатством, духовенством та рахувала на поміч православних володарів Москви, Молдави, Мунтянської Волощини і протестантського світу Польщі, Литви, Пруссії, Семигороду. Львівське братство, зложене з представників найбільш заможних і найбільш відданих національним інтересам Русі, бере роль керуючого осередка, сеньйорії цієї Руської Річи Посполитої, стає посередником між нею та зверхником руської церкви — царгородським патріархом, з одної сторони, з другої сторони — береться своїми директивами (розуміється, не офіційно) керувати виступами ієрархії і шляхетства, політично управненого представництва українського елементу. В цих напрямках воно розвиває велику енергію, виявляє неабиякий такт, зрозуміння і політичну зручність, і в значній мірі завдяки тому вище схарактеризована — доволі хитка і скороминуща комбінація різних суспільних факторів і сил, дуже різnorodних і зовсім не скоординованих самих у собі, дала таку значну суспільну динаміку. Виявила себе, між іншим, також і в літературній творчості, а головно, дійсно відродила українське суспільство: надала йому активність, самопевність, рішучість й безоглядність, що жили в нім довго потім, коли втратив свою роль і значення цей львівський осередок і давно розлетілася та кон'юнктура, котру він використав. Я вважаю, що в національній і соціальній акції козащини, яку вона розвиває в XVII в. (особливо яскраво від часів Сагайдачного), виявляються впливи цієї динаміки — нової соціальної свідомості, даної відродженням XVI віку: реформаційної динаміки західноєвропейської, трансформованої західноукраїнським міщанством ("Руською вулицею", конкретно беручи), при кінці XVI в. і потім ще раз перетвореної союзом козащини з галицькою інтелігенцією (духовною і світською), довершеним в останній чвертині XVII в. Вважаю, що весь національний рух XVII в. йшов сим імпетом реформації, підготовленим сектантськими ру-

хами попередніх століть і трансформованим львівським міщанством у другій половині XVI в.

Але та кон'юнктура, що на ній оперла свою діяльність "Руська вулиця" кінця XVI в., дуже складна, зложена з дуже хитких комбінацій, і через те скоро розлізлася, і недостача солідної власної економічної підстави дала дуже скоро й болюче відчутти себе цьому львівському керуючому осередкові. В другій половині XVI в. економічний розвій західноукраїнських міст, і Львова в тім числі, заломився під цілим рядом несприятливих обставин, і та динаміка руху, що оживляла українське міщанство надіями дальшого росту і нових досягнень, з кінцем XVI в. виразно вичерпалась в повній мірі і дала це відчутти українському міщанству. З одного боку, підупадає значення східного транзиту, котрим так піднеслося значення західноукраїнських міст з другої половини XV в.: розвиток морського колоніального експорту, американського й індійського (взагалі передньоазійського) відтягає увагу великих західноєвропейських фірм від нашого східноєвропейського транзиту, звертаючи її головним чином на захід. З другої сторони, експорт східноєвропейської сировини (збіжжя, лісових продуктів, риби, худоби), що набирає все більшого значення в торговельнім балансі західноукраїнських земель протягом XVI в., забирають в свої руки самі "продуценти": шляхта-поміщики і державці. Потвердивши в кінці XVI в. своє право вивозити без оплати яких-небудь мит продукти свого господарства і так само довозити з-за кордону все потрібне для свого особистого вжитку, вони протягом XVI в. організують все в ширших розмірах такий вивіз (пускаючися при тім у критій формі і на гандель цим товаром) і страшенно підривають ним торгівлю міст, що мусіла боротися з сіттю всяких законних і незаконних поборів, що тим тяжче спадали на непривілейовані міста. Серед українських міст мало котрі були визволені від мита; одержали це право досить пізно в порівнянню з польськими — Львів і Київ, згодом Луцьк. Всі інші міста, позбавлені цих митних привілеїв, просто задихалися в густій мережі всяких обмежень, оплат і здиств; а й ті привілейовані виїмки підпадали все тяжчій регламентації в зв'язку з походом, що підняла шляхта в другій половині століття на ті убогі останки міської торгівлі й промислу, які ще трималися в конкуренції з шляхетським

гандлем. Здорожіння міських виробів і товарів, викликане різким погіршенням польської монети, настроює незвичайно неприхильно до міщанства й міської торгівлі всесильну тоді в політиці й законодавстві шляхту. Вона накликає адміністрацію до пильного нагляду над міським торгом, виробництвом, цінами; береться до драконівських розпоряджень у сфері заграничної торгівлі (як соймова постанова 1565 р. про замкнення границі для свійських купців, що хоч не була введена в життя вповні, дала привід до різних придирок і обмежень), до повного скасування цехів і т. д.¹ Все це приводить міщанство до неможливого стану: протягом XVII (і потім XVIII) віку воно цілком занепадає і економічно, і культурно, цілком не спромогаючись витримувати конкуренцію єврейських ремісників і торговців, що їх починають з фіскальних мотивів підтримувати старости й державці як людність цілком безправну і більш придатну для безмежної й безоглядної експлуатації, ніж міщанство польське й українське, яке мало тенденцію до якихось правних гарантій. А в цім загальному занепаді спеціальним обмеженням і натискам підпадав елемент український, і в конкуренції з католиками й євреями падав усе нижче. Навіть рівного уділу в цім загальному упадку ніяк не могли вони добитися, а зіставалися на становищі “найменше сприятливим”. Попавши в тісні лещата шляхетського й старостинського утиску, повноправне католицьке міщанство з тим більшою уїдливістю користалося з своїх привілеїв супроти “схизматиків”, відбиваючи покликами на стару практику й старі привілеї всі їх домагання рівноправності. Вся війна за рівноправність, зведена “Руською вулицею” в XVII в., кінець кінцем скінчилася нічим.

Ті сили, котрі вона пробувала використовувати або ними кермувати в інтересах національної самоохорони чи то свого скріплення, занепали або одійшли під цю гостру хвилю. На Волощині йшли усобиці, польський уряд положив там свою руку. Московська Смути на довгий час позбавила православних України й Білорусі всяких надій на поміч з цієї сторони. Змалів протестантський світ Литви й Польщі, що вважав своїм обов'язком підтримувати православних проти уряду й клерикальної партії, і не стало зв'язків з ним

¹ Про це в томі IV “Історії України”, с. 82 і далі.

з того часу, як перевелися православні останки магнатські; з ними тримали зв'язок магнати протестантські. Один за другим йшли до могили або до католицького костелу ці можливі православні патрони міщанства. І дійсно, в 1609–1610 рр., коли уряд з Потієм занявся погромом Віленської Русі, коли вони забирали від українських православних їх славу твердиню — Перемишське владичтво, а разом, сфальшувавши соймову конституцію 1609 року, віддавали всі релігійні процеси так званому мішаному судові, що стояв по стороні католиків і уніатів і рішав насліпо всі справи на їх користь, — не було навіть кому піднести голос за ці кривди, за цей розгром православної церкви і православного міщанства. Православні зіставались без ієрархії: одинокий влади́ка, який їм зіставався, львівський єпископ Єремія Тисаровський, завдячував своє становище кривоприсязі (згодився прийняти унію і тільки тим чином дістав королівське потвердження, а потім своєї присяги не додержав) — і, очевидно, в таких умовах не було сливе ніякої надії утримати православну ієрархію при королівським праві надавання. Весь план церковної справи і культурно-національного відродження “Річи Посполитої Народу Руського”, так своєрідно скомбінований з елементів реформаційного народноправства і канонічного клерикалізму царгородського патріархату, був підкопаний в своїх основах. Провідникам відродження треба було переходити на революційну дорогу — без'єпископальної і безпатрональної пресвітеріанської церкви, котрої ідеї, як ми бачили під гарячу хвилю, прохоплювалися в писаннях цих років (навіть у Вишенського), або схилити голову перед волею правительства, прийняти унію і королівську ієрархію. “Лож конь во спасеніє”¹, пущений Тисаровським, на хвилю вивіз “Руську вулицю” з цього забувня: вона дістала єпископа, який готовий був жити в згоді з братством і підтримувати православну традицію; але це був випадковий щасливий випадок, відрочення критичного моменту на якийсь час, але з

¹ Цю фразу псалма, яка значить, що “кінь не запевнює спасенія”, православні духовні півжартом-півсерйозно толкували буквально, що брехня може стати “конем спасення”, може бути способом рятунку (православний варіант іезуїтського: мета оправдує способи).

грізною перспективою цієї кризи треба було в повній мірі рахуватись¹.

¹ Нестримне бажання за всяку ціну позбутися “мучительства балабанського” — навіть після того, як Гедеон Балабан покорився і замирився з братчиками (в 1602 р.) — довело Львівське братство до дуже ризикованого і з становища інтересів руської церкви небезпечного і нетактовного кроку — воно відкинуло наступство по Гедеоні його братанича Ісайї Балабана, архімандрита унівського, людини зовсім певної з православного погляду, навіть заслуженої, а до того наділеної й королівським привілеєм на наступство по Гедеоні ще з часів, коли Гедеон як учасник уніонної акції тішився ласкою короля (1595 р.). Допустивши Ісайю до наступства, можна було бути певним, що львівське владичтво буде обсажене православним владикою, що буде признаний урядом і зможе перед ним постояти в справах церковних і народних. Але братство завзялось позбутися Балабанів і, укладаючи з Гедеоном свою угоду 1602 р., добилось від нього декларації, що він полишає вибір наступника церкві, не претендуючи на ніякі наступства “по крові або ведлуг повинноватства”, і коли Гедеон помер (на поч. 1607 р.), а Ісайя, що за останніх років його життя фактично правив епархією, захотів перебрати на себе львівську кафедру, братство рішуче спротивилось і зажадало всенародного вибору, хоч це було дуже ризиковано з становища церковних і народних інтересів. Даремно сам Константин Острозький як православний сенатор і патріарший екзарх всякими способами намовляв братчиків як “зичливий приятель і брат”, аби вони не давали “причини потіхи і сміху з себе противникам своїм” і своєю “легкістю” не викликали небезпеки “заведення тої столицы в отступленіє” (Акты Зап. Рос., IV ч., 170). Братчики і місцева духовенство завзялось не приймати Балабана, і місцева шляхта пішла з ними. Правда, Ісайя Балабан необережно показав дідичні “качества”, заходившись по смерті свого стрія силоміць перебирати маєтки і майно владичтва, всупереч волі і бажанням клиросу (проти цього клирос заніс зараз же судовий протест у березні т. р.). Але все-таки дуже небезпечно було уневажнити його привілей на владичтво, бо це зараз викликало і відновлення старих претензій львівського латинського архиєпискупа на обсаджування львівського владичтва, і претензій київського митрополита (а ним був страшний Потій!) на львівське владичтво як свій вікаріат! Якби не розв’язала цього вузла кривоприсяга Тисаровського. Правильно оцінюючи всі ці наслідки, король, відступаючи від свого принципу, признав право рекомендації кандидата православній шляхті і духовенству, тому що відсунення Балабана давало можливість поставити цьому кандидатові умовою — прийняти унію. Така умова й була поставлена шляхти-

Тяжке тодішне становище української львівської громади досить яскраво малює її “лямент до короля”, написаний для братських послів, висланих на варшавський сойм на початку 1609 р.:

“Лямент албо мова до короля его милости.

Наяснейший милостивый кр[олю]! Чтырей народов в самом мурѣ мѣста Лвова сут фундованы, которые и teraz помешканы свои, так теж костелы, церкви, и навет божницѣ свои жидове мают, то ест напрод старожитный натуралный народ наш Руский мает свое вѣчум и церков набоженства своего во Лвовѣ.

За тым Полский, Орменъский и Жидовский. Полский народ веспол з Руским едного суть права и едны онера носят. Орменский зас свой особый, и Жидове потом свой особый ряд и присуд мають.

Утяжени естесмо мы, народ Руский, от народа Полского ярмом над Єгипьскую неволю, же нас леч без меча, але горѣй нѣж мечем с потомствы выгубляют, заборонивши нам пожитков и ремесл обходов вшеляких, чим бы толко человек жив быти могл, того неволен русин на приржоной земли своей Руской уживати, в том то руском Лвовѣ.

Маємо екземпля, албо указ войска ваш. кор. мл. досыт огромного и страшливого каждому околичных паньств неприятелеви, з котрых то войсках видимо, же бывали и сут гетмани, ротмистрѣ, полковники, сотники, десятники етц.¹,

чу Тисаровському, котрого вибрали на кафедру “люде релѣи грецькоѣ и духовенство клерошане рускіє львовскіє”, і нунцій Торрес категорично твердить, що Тисаровський присяг бути уніатом; очевидно, що тільки під такою умовою він міг дійсно одержати згоду короля і арцибіскупа на це владичтво. Трудно навіть обрахувати, до яких наслідків прийшло б, коли Тисаровський цю присягу виконав і тримався унії — як то передбачав у своєму листі Острозький. Братству прийшлося би або йти за ним на унію, або організувати пресвітеріанську без'єпископальну церкву під безпосереднім протекторатом царгородського патріарха. Останнє було б дуже інтересним етапом у розвою церковних відносин і ідеології, але кривоприсяга Тисаровського звільнила братчиків від цього ризикованого й тяжкого експерименту, особливо тяжкого в тих обставинах, де їм приходилося шукати королівської оборони против утисків з боку свого католицького магістрату.

¹ Очевидно, опущено: народу Руского.

и о еден бок з народом Полским становши, завше вѣрне и меньжне вшеляких неприятелєв коронных и маестату ваш. кор. мл. гromят.

А заж панове цехмистрове и ремесницы Лвовские: шевцѣ, кравцѣ, рѣзники, поворозники, гончары, е[т]ц., е[т]ц., цос зачнѣйшого особѣ над войска ваш. кор. мл. быти розумѣют, же нас в цехах своих веспол с собою мѣти не хотят. Видимо и щось болшого, то есть маестат ваш. кор. мил., яко рай божий, розмаитых народов древы уквѣченый, межи которыми народ Росский достоиньства, мѣсц сенаторских, воеводства, каштеляне, и иньших преложенѣств на собѣ вѣрне носят, и у боку ваш. кор. мил. атоли сут. А заж панове райцы лвовские и цехове лвовские цос болшого над то себе быти розумѣют, же нас, народу Руского, при боку своем мѣти не хотят, але с потомствы нас выгубляют.

Наяснейший, милостивый кр.! Бы смы были и немотное быдло, альбо овцы якиє, предсяж до ваш. кор. мил. волати бысмы мусѣли. Бронь нас, пастыру добрый, от тых, што нас фортельми с потомствы выгубляют. А дай нам пашу якую, а бери з нас дани, то ест волну, молоко, и нас самых ку потребѣ ведле уподобаня своего, поневаж ес гесмы й мы понеконд добро Речи Посполитое.

Просим справедливости святое и ратунку, абысмы до ровных волностей з народом Полским были припущены”¹.

Послам доручалось, виголошуючи цю промову, добиватись, аби українське міщанство Львова було зрівняне з і ольським у своїх політичних і економічних правах, у відгравлянні церковних обрядів. Коли ж таке зрівняння неможливе, — аби у Львові було заведене “особное свое руское право и цехи и уживаня обходов мѣсцьких, яко в Каменцови Подольском народоу рускому — так и нам ту во Львове (король) надати рачил”. Коли б і це було визнане неможливым, то щоб Львівській Русі були надані права, якими користуються львівські вірмени. “А коли б, боронь боже, і того не схотів”, то принаймні щоб їм король зволив надати такі права в уживанні купецтва і ремесла, які мають євреї, і щоб мали вони “свій присуд руський, як жиди свій

¹ Крыловскій, Львовское ставропигіальное братство. К., 1904, дод., с. 35—7.

жидівський у Львові. А на присуд для ремесників два цехи просити, щоб надав — аби в них порозуміватися і споряджати мали всі ремесла. Бо суди польські чинять кривди нестерпимі, гублячи нас з потомством нашим, і біди нечувані, котрими обтяжені ми, гірше над ярмо єгипетської неволі. Коли ж, боронь боже, й того не хотіли нам дати, — допустити такої вільності, як жидам, то вже нема іншої ради, тільки просити вільного листу на перехід до Волохів на життя. “Се жарт — але лихий то жарт, пане познанський...”

В таких умовах, розуміється, не було що думати про провід в національній організації “Річи Посполитої Народу Руського”, взагалі про яку-небудь ширшу акцію. В наведенім у попередньому томі посланні до громади Нового Костянтинова, що хотіла заснувати в себе братство на взір Львівського, писанім три місяці пізніш, можливо, не без прикрих вражінь з цього сойму, львівські братчики висловлюють: “Трудная есть дорога братства, и не лацно кто оторовати может. Чогосмы сами на собѣ и от мнѣманных ся быти притомных наших досвѣтчили и нынѣ еще дознаем”. “Руська вулиця”, побивши всіми правилами стратегії свого дідичного ворога — “Святого Юра” з його балабанським мучительством, опинилась у ролі штабу, що битву виграв, але зістався без армії.

Пересування культурно-національного центру на схід. Козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу. Тимчасом як наш бідний недорозвинений “третій стан” приходив до свідомості повної неможливості для нього якоїсь дальшої національної акції в несприятливих умовах польської конституції і взагалі якогось-небудь людського існування — просто хоч мандрувати на Волохи, як вони гірким жартом жартували перед отим соймом 1609 р., — простягалась по прапор народний рука нашого спеціального, західноєвропейській схемі не звісного, нашими спеціальними колонізаційними обставинами створеного воєнного класу. В поміч знеможеному і збентеженому західноукраїнському міщанству настигали